

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

“OĞUZNAMƏ”də FEİLİN ZAMAN KATEQORİYASI

İxtisas: 5706.01– Azərbaycan dili

Elm sahəsi: filologiya – dilçilik

İddiaçı: **Günay Sərdar qızı İmaməliyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Sumqayıt – 2021

Dissertasiya işi Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya elmləri doktoru, professor

Buludxan Əziz oğlu Xəlilov

Rəsmi opponentlər: Filologiya elmləri doktoru, professor
İlhamə Həbib qızı Hacıyeva

Filologiya elmləri doktoru, professor
Sayalı Allahverdi qızı Sadıqova

Filologiya elmləri doktoru, professor
Şaban Qulam oğlu Hüseynov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

Filologiya elmləri doktoru,
professor

Ramazan Salam oğlu Məmmədov

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Böyükxanım İbrahim qızı Eminli

Elmi seminarın sədri:

Filologiya elmləri doktoru,
professor

Astan Əhmədخان oğlu Bayramov

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan dilinə dünya dilləri arasında böyük maraq olduğu hər kəsə məlumdur. Hələ XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu dilin qrammatikası, qrammatikasının tarixi, yayılma ərazisi və s. haqqında bir çox məqalələr, kitablar yazılmışdır. Bu mənada A.M.Şerbak [120], P.M.Melioranski [110], A.N.Kononov [106], E.A.Qrunina [103], M.A.Axmetov [96] və başqalarının əsərlərinin bu gün türkoloji dilçiliyin inkişafında böyük rolu olduğunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası və müasir ədəbi dilinin qrammatikasının müqayisəli şəkildə öyrənilməsi, müasir ədəbi dildən fərqli olaraq hansı şəkilçilərin işlənməsi, ədəbi dildən hansı mərhələdə nə qədər uzaqlaşdığını və ya nə qədər yaxınlaşdığını öyrənmək mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Dilin qrammatik quruluşu olduğu kimi qalmır. Leksik və fonetik quruluşla müqayisədə qrammatik quruluş nisbətən az dəyişir. Bu dəyişmə feilin zaman kateqoriyasında da özünü göstərir.

Bu mənada “Oğuznamə”lərdə zaman kateqoriyasının Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, müqayisələr oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxarır.

S.Əlizadənin tərtib etdiyi “Oğuznamə” əsas tədqiqat obyektii olduğu üçün dissertasiyada təkrarlıqə yol verməmək məqsədilə əsərin adı “Oğuznamə” göstərilmişdir.

Tədqiqatın obyektii və predmetii. Tədqiqat işinin obyektii S.Əlizadənin tərtib etdiyi “Oğuznamə” yazılı abidəsində feilin zaman kateqoriyasıdır. Tədqiqat işinin predmetii isə “Oğuznamə”lərin dilində feilin zaman kateqoriyasının morfoloji, mənə, sintaktik və üslubi xüsusiyyətlərinin özünəməxsus əlamətlərini tədqiq etməkdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədii S.Əlizadənin tərtib etdiyi “Oğuznamə”nin dilində feilin zaman kateqoriyasını öyrənmək, onun mənə və üslubi xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələr müəyyənəşdirilmişdir:

- “Oğuznamə”lərin dilinə əsaslanaraq zaman kateqoriyasının

morfoloji göstəricilərinin tarixən hansının məhsuldar və ya qeyri-məhsuldar şəkilçi kimi işləndiyini müəyyən etmək;

- Müasir ədəbi dildən fərqli olaraq tədqiq olunan “Oğuznamə”lərin dilində başqa hansı şəkilçilərin zaman mənasını ifadə edə bildiyini aşkar etmək;

- “Oğuznamə”nin dilində feilin zamanlarının morfoloji, məna və üslubi xüsusiyyətlərinin özünəməxsus əlamətlərini tədqiq etmək;

- “Oğuznamə”də feilin zaman kateqoriyasının morfoloji-grammatik xüsusiyyətlərini Azərbaycan dilinin dialekt materialları ilə müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb etmək;

- “Oğuznamə”lərin dilində feilin zaman kateqoriyasının morfoloji-grammatik, məna və üslubi xüsusiyyətlərini müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki qarşılıqları ilə müqayisə etmək və qarşılaşdırmaq;

- Əldə edilmiş nəticələri ümumiləşdirərək, “Oğuznamə”lərin dilimizin inkişaf tarixində oynadığı rolu müəyyən etmək.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işində təsviri, tarixi-müqayisəli, qarşılaşdırma metodlarından istifadə olunmuşdur. Azərbaycan dilinin tarixi (fonetik, leksik və qrammatik) materialları əsasında sinxron və diaxron istiqamətdə araşdırılma aparılmışdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

“Oğuznamə”lərin dilində hər üç zamanın morfoloji göstəricilərindən istifadə olunmuşdur.

-*r* formantı , -*ır*⁴ indiki zaman və -*ar*² qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçiləri sinonimlik xüsusiyyətinə malik olmuş, həm indiki, həm də qeyri-qəti gələcək zaman mənalərini ifadə etmişdir.

-*acaq*, -*əcək* qəti gələcək zaman şəkilçisi S.Əlizadənin tərtib etdiyi “Oğuznamə” və “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidələrində yalnız bir nümunədə işlənmişdir.

-*ır*⁴ indiki zaman şəkilçisi və -*ar*² qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçiləri digər zaman şəkilçiləri ilə müqayisədə tarixən daha çox işlənmə tezliyinə malik olub.

-*a*² şəkilçisi vasitəsilə indiki və gələcək zaman məzmunu ifadə olunub.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İlk dəfə olaraq S.Əlizadənin tərtib etdiyi “Oğuznamə”nin dilində feilin zaman kateqoriyasının tarixi

(fonetik, leksik və qrammatik), məna və üslubi xüsusiyyətləri müasir Azərbaycan dilinin zaman kateqoriyası ilə müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb olunur.

Bir çox tədqiqatlarda Azərbaycan dili və türk dillərində feilin zaman kateqoriyası müqayisəli şəkildə araşdırılsa da, S.Əlizadənin tərtib etdiyi “Oğuznamə”də və digər “Oğuznamə”lərdə feilin zamanlarının qrammatik, məna və üslubi xüsusiyyətləri indiyədək müqayisəli şəkildə tədqiq olunmamışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işi bir çox nəzəri müddəalarla zəngindir.

Tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, feilin zaman kateqoriyası S.Əlizadənin tərtib etdiyi “Oğuznamə” yazılı abidəsinin dilində və digər “Oğuznamə”lərdə ilk dəfə olaraq müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır.

“Oğuznamə”lərin dilində feilin zaman kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri, məna, sintaktik və üslubi xüsusiyyətləri müqayisə edilmiş, onların fərqi, fərqli və oxşar cəhətləri göstərilmişdir.

Bu tədqiqat əsəri Azərbaycan dilçiliyi, dil tarixi, türkologiya, dialektologiya və etimologiyanın elmi nailiyyətlərinə əsaslanır. Ona görə də tədqiqatın nəticələrindən yuxarıda göstərilən istiqamətlərdə də istifadə edilə bilər.

Bununla bərabər, dialekt və şivələrimizdə feilin zamanlarının morfoloji göstəriciləri, məna və üslubi xüsusiyyətlərində olan uyğunluqlar və fərqli xüsusiyyətləri tədqiqat işində öz əksini tapmışdır.

Bu baxımdan tədqiqat işinin praktik əhəmiyyətindən Azərbaycan dilinin morfolojiya şöbəsinə həsr olunmuş əsərlərin hazırlanmasında, xüsusi kurs, seminarlar və ali təhsil müəssisələrində feil bəhsinin, eləcə də feilin zamanlarının tədrisində istifadə oluna bilər. Bu, tədqiqat işinin praktik əhəmiyyətini şərtləndirən əsas cəhətlərdir.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas müddəa və nəticələri çap olunmuş 19 məqalədə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Sumqayıt Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dili və

onun tədrisi metodikası” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 4 səhifə, I fəsil 41 səhifə, II fəsil 42 səhifə, III fəsil 24 səhifə, Nəticə 3 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 10, lüğət 6 səhifə. Ümumi həcmi 133 səhifə – 213, 144 işarə.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

“Oğuznamə”də feilin zamanlarının morfoloji xüsusiyyətləri” adlanan I fəsil üç bölmədən ibarətdir. Birinci fəslin birinci bölməsi **“Keçmiş zamanın morfoloji xüsusiyyətləri”** adlanır. Bu bölmə **“Şühudi keçmiş zaman”**, **“Nəqli keçmiş zaman”** və **“Keçmiş zamanın mürəkkəb formaları”** adlı yarım bölmələrindən ibarətdir.

“Şühudi keçmiş zaman” adlı yarım bölmədə şühudi keçmiş zaman araşdırılır. Məs.: *Tavşanın qaçışına baqdim da, ətindən igrəndim¹; Verəcəkc ucundan alacaq bulmadım².*

“Nəqli keçmiş zaman” adlı yarım bölmədə “Oğuznamə”də nəqli keçmiş zamanın hər iki morfoloji göstəricisindən geniş şəkildə istifadə olunduğu qeyd olunur və onlar aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

-miş⁴ şəkilçili nəqli keçmiş zaman: *Ər ölmüş, qanun ölməmiş³; Oğlana uyan qoca olmuş⁴.*

¹ Oğuznamə /tərtib edənə, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə. – Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. – 2006. – s.124

² Yenə orada. – s.168

³ Yenə orada. – s.39

⁴ Yenə orada. – s.43

-mış⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin inkar forması: *Sovuq peyğəmbərə hörmət **etməmişdir**⁵; Varın verən yad **olmamışdır**⁶.*

-ib⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisi: *Qurd ilə quzu **yeyüb**, qoyun ilə şivən urma; Qoyuna qaç **deyüb**, qurda qov demə⁷.*

H.İ.Mirzəzadə yazılı abidələrimizin dilinə əsaslanaraq qeyd edir ki, müasir ədəbi dilimizdə zaman şəkilçisi kimi öz normativliyini itirmiş *-ib⁴* nəqli keçmiş zaman şəkilçisi vaxtilə normal surətdə işlənmiş, hətta *-mış⁴* nəqli keçmiş zaman şəkilçisinə nisbətən üstün vəziyyətdə olmuşdur⁸.

Lakin S.Əlizadənin tərtib etdiyi “Oğuznamə”sində *-mış⁴* nəqli keçmiş zaman şəkilçisinə nisbətən *-ib⁴* nəqli keçmiş zaman şəkilçisindən çox az istifadə olunmuşdur. İnkara forması isə ümumiyyətlə işlənmemişdir.

“Oğuznamə”də *-ib⁴* nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin tarixi forması olan *-iban⁴* şəkilçisindən istifadə olunmuşdur.

Məsələn: *Əriylə dost **oluban**, övrəti... yarar⁹.*

Bu şəkilçi təxminən eyni əsrin yazılı abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da da işlənmişdir:

***Qayiduban**, baba, gerü döngil!*

Altun ban evinə sürüb vargil!¹⁰.

M.Ş.Şirəliyev qeyd edir ki, “*-ib⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin dialekt və şivələrimizdə tarixi forması olan -ip, -ip, -up, -üip fonetik variantlarından da istifadə olunur*”¹¹.

“Oğuznamə” yazılı abidəsində də *-ib⁴* nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin tarixi forması *-ip⁴* şəkilçisindən istifadə olunub. Məsələn:

⁵ Oğuznamə /tərtib edən, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə. – Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. – 2006. – s.114

⁶ Yenə orada. – s.168

⁷ Yenə orada. – s.133

⁸ Mirzəzadə, H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası.– Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı. – 1990. – s.144

⁹ Oğuznamə /tərtib edən, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə. – Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. – 2006. – s.68

¹⁰ Kitabi-Dədə Qorqud / tərt.edən. S.Əlizadə. – Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004. - s.89

¹¹ Şirəliyev, M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Azərb.SSR nəşriyyatı, 2008. - s.205

*Od qoyup, otluğa Allah-allah dimə*¹²;

Birinci fəslin “Keçmiş zamanın mürəkkəb formaları” yarım bölməsində bu zamanın mürəkkəb formaları “Oğuznamə”dəki dil faktları əsasında araşdırılır.

Birinci fəslin ikinci bölməsi “**İndiki zamanın morfoloji xüsusiyyətləri**” adlanır. Bu bölmədə feilin indiki zaman şəkilçiləri “Oğuznamə”lərdə işlənən feilin indiki zaman şəkilçiləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiq olunur. “Oğuznamə”də feilin indiki zaman şəkilçisi aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1) *-ır, -ir, -ur, -ür* şəkilçisi ilə işlənənlər. Məsələn: *Özüni bilməyənə bildirirlər, Cəhan xəlqini ana güldürürlər*¹³.

2) *-ır* əvəzinə *-ur* formasında işlənənlər. Məsələn: *Atalar sözü dutmiyan yabana atılır*¹⁴;

3) *-ir* əvəzinə *-ür* formasında işlənənlər. Məsələn: *Ərin isi yınməz, qaşı yenür*¹⁵; *Can qolayın kəhəl bilür*¹⁶; *Toğrudan gedən gec gəlür*¹⁷və s.

Dissertasiyada indiki zamanın morfoloji xüsusiyyətləri “Kitabi-Dədə Qorqud”, Ə.Bahadır xanın “Şəcərəi-Tərakimə” əsərindəki dil faktları ilə müqayisəli şəkildə tədqiq olunur.

Birinci fəslin üçüncü bölməsi “**Gələcək zamanın morfoloji xüsusiyyətləri**” adlanır. Bu bölməyə “**Qəti gələcək zaman**” və “**Qeyri-qəti gələcək zaman**” yarım bölmələri daxildir.

“**Qəti gələcək zaman**” adlı yarım bölmədə qeyd olunur ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində qəti gələcək zaman şəkilçisindən geniş şəkildə istifadə olunsa da, “Oğuznamə”də yalnız bir nümunədə qəti gələcək zaman şəkilçisindən istifadə olunmuşdur: *Eşək... qoduğ ... qaçan olacaqdur*¹⁸.

Dissertasiyanın I fəslinin III bölməsinin “**Qeyri-qəti gələcək**

¹² Oğuznamə /tərtib edəni, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə. – Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. – 2006. – s.33

¹³ Yenə orada. – s.47

¹⁴ Yenə orada. – s.21

¹⁵ Yenə orada. – s. 23

¹⁶ Yenə orada. – s.85

¹⁷ Yenə orada. – s.173

¹⁸ Oğuznamə /tərtib edəni, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə. – Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. – 2006. – s.45

zaman” adlı yarımbölməsində bu zamanın -ar² şəkilçisi vasitəsilə düzəldiyi göstərilir.

A.M.Öksüz müasir türk dilində feilin dörd zamanı olduğunu göstərmişdir: “*geçmiş zaman (keçmiş zaman), şimdiki zaman (indiki zaman), gelecek zaman (gələcək zaman), geniş zaman (qeyri-qəti gələcək zamana uyğundur)*”.

Türk dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində geniş zaman termini yoxdur və qeyri-qəti gələcək zaman adlanan zaman forması bir sıra hallarda geniş zamanı ifadə edir. Məsələn: *Su axar, çuxurun tapar*¹⁹.

Ə.Bahadır xanın “Şəcərei-Tərakimə” əsərində F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində -maz, -məz inkar formasının tarixi variantı -mar, -mər şəkilçisindən də istifadə olunmuşdur. Məsələn: *Neçə ki, biz sağıq, biz bu sözlərdən dönmərik*²⁰; *Əgər biz bilsək ki, siz il olub, hər il xəzinəyə vergi göndərəcəksiniz, biz sizə hücum etmərik*²¹.

“Oğuznamə” də felin zamanlarının mənə xüsusiyyətləri adlı II fəsil üç bölmədən ibarətdir. Birinci bölmə **“Keçmiş zamanın mənə xüsusiyyətləri”** adlanır. Bu bölmə **“Şühudi keçmiş zamanın mənə xüsusiyyətləri”** və **“Nəqli zamanın mənə xüsusiyyətləri”** adlı iki yarımbölmədən ibarətdir.

“Şühudi keçmiş zamanın mənə xüsusiyyətləri” adlı yarımbölmədə -di⁴ şəkilçili keçmiş zaman formasının mənə xüsusiyyətləri araşdırılır.

1) *Qətilik xüsusiyyəti*. Şühudi keçmiş zaman forması hal və hərəkətin keçmişdə qəti icra olunub bitdiyini göstərir. Təsadüfi deyil ki, əksər türk dillərində bu zaman forması qəti keçmiş zaman adlandırılır. Məsələn:

Budur qanun ki, sevdilər sevəni

*Könüldən savdılar gözdən savanı*²²

2) *Şahidlik xüsusiyyəti*. Adından da görüldüyü kimi, danışan,

¹⁹ Öksüz, A.M. Çağdaş türk və Azərbaycan dillərində feilin zamanları.

Fil.elm.nam.dər.al.üçün dis. – Bakı: BDU, – 2003. – s.5

²⁰ Ə.Bahadır xan. “Şəcərei-Tərakimə”. – Bakı: Poliqrəfiya birliyi, – 2002. – s.72

²¹ Rəşidəddin, F. “Oğuznamə”. – Bakı: ADN-Poliqrəfiya birliyi, – 1982. – s.25

²² Oğuznamə /tərtib edəni, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə.

– Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. – 2006.– s.71

hal və ya hərəkətin icrasında ya bilavasitə iştirak etmiş, ya da bilvasitə gözü ilə görmüş, səsini qulağı ilə eşitmişdir. Məsələn: **Gördün ki, zaman sana uymadı, sən zamanəyə uy**²³.

3) *Birdəfəlilik xüsusiyyəti*. Şühudi keçmiş zaman hal və ya hərəkətin birdəfəliliyini, yalnız bir dəfə icra olunduğunu və ya olunmadığını göstərir. A.A.Axundov yazır: “*Şühudi keçmiş hərəkətin icrasının birdəfəliliyini, dəfələrlə deyil, yalnız bir dəfə icra olunduğunu, yaxud əksinə, icra olunmadığını göstərir*”. Məsələn:

Günəş doğdu, səhər güldü, sinəm boşaldı;

İlham aldım ana yurdu söz qüdrətindən.

Şair könlüm rübabını eşq ilə çaldı,

Biz əbədi qardaş olduq. İlk bahar və mən.” (S.Vurğun, İlk bahar və mən)²⁴.

A.A.Axundov ola bilsin ki, bu nümunəyə fərqli nöqtəyi-nəzərdən yanaşmışdır. Fikrimizcə, bu nümunə təkrarlıq mənə çalarına aiddir. Çünki “*günəşin doğması*”, “*səhərin gülməsi*”, “*sinənin dolması, boşalması*”, “*şairin ana yurddan ilham alması*” feilləri hər gün təkrarlanan, baş verən hərəkətlərdir. Yalnız son misradakı – “*Biz əbədi qardaş olduq. İlk bahar və mən*” – burada birdəfəlilik mənə çaları özünü göstərir.

S.Əlizadənin tərtib etdiyi “Oğuznamə”sindəki aşağıdakı nümunələri birdəfəlilik mənə çalarına aid etmək olar:

Çünki ögrəndin farsı,

Getdi dinin yarısı

Çünki ögrəndin ərəbi,

*Getdi dinin xərəbi.*²⁵

4) *Ardıcılıq xüsusiyyəti*. Bu mənə çaları bir-birini ardıcıl olaraq izləyən hal və ya hərəkətləri ifadə edir, yəni müəyyən bir hərəkət icra olunur. Sonra onun nəticəsi olan digər hal və ya hərəkətlər də icra edilir. Məsələn: **Çeynədüginə güvənmə, yütüdüginə güvən; yutduğuna güvənmə,...** *güvən*.

²³ Oğuznamə /tərtib edəni, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə. – Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. – 2006. – s.150

²⁴ Axundov, A.A. Feilin zamanları. – Bakı: ADU nəşri. – 1961. – s.53

²⁵ Oğuznamə /tərtib edəni, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə. – Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. – 2006. – s.84

5) *Dinamiklik xüsusiyyəti*. Bu mənə çaları şühudi keçmiş zamanda olan hərəkətin dinamikliyini bildirir. Dinamiklik xüsusiyyəti haqqında B.Ə.Xəlilov yazır: “*Şühudi keçmiş zaman iş, hal və hərəkətin icrasının dinamikliyini bildirir. Məsələn: tanıdım, bildim və s. Bunun səbəbi onunla bağlıdır ki, bütün feillər dinamik məzmunadadır*”²⁶.

S.Əlizadənin tərtib etdiyi “Oğuznamə”dəki atalar sözü və ifadələrdə də dinamiklik xüsusiyyəti özünü göstərir. Məsələn: *Oğlan evləncək “Bəg oldum” sanır*²⁷.

Bu mənə xüsusiyyəti “Oğuznamə” ilə yanaşı “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsində də geniş şəkildə işlənmişdir:

Əcəl aldı, yer gizlədi;

*Fani dünya kimə qaldı?*²⁸

6) *Atalar sözləri ilə ifadəsi*. Şühudi keçmiş zamanın mənə xüsusiyyətlərindən biri də ümumi zaman anlayışının ifadə edə bilməsidir. Ümumi zaman mənası özünü daha çox atalar sözləri və zərbi-məsəllərdə göstərir.

A.A.Axundov²⁹, Z.İ.Budaqova³⁰, B.Ə.Xəlilov³¹, G.F.Əliyeva³² şühudi keçmiş zamanın bu mənə xüsusiyyətinə toxunmayıblar. Ola bilsin ki, tədqiq etdikləri əsərlərdə şühudi keçmiş zaman ümumi zaman mənasında işlənmişdir.

Dissertasiyada şühudi keçmiş zamanın mənə xüsusiyyətləri “Kitabi-Dədə Qorqud”, Ə.Bahadır xanın “Şəcərəi-Tərakimə”, F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sindəki dil faktları ilə müqayisəli şəkildə

²⁶ Xəlilov, B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. – II hissə. – Bakı: Nurlan nəşriyyatı. – 2007. – s.222

²⁷ Oğuznamə /tərtib edən, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə. – Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. – 2006. – s.24

²⁸ Kitabi-Dədə Qorqud / tərt.edən. S.Əlizadə. – Bakı: Öndər Nəşriyyat, – 2004. – s.94

²⁹ Axundov, A.A. Feilin zamanları. – Bakı: ADU nəşri. – 1961. – s.51

³⁰ Müasir Azərbaycan dili. [Üç cildə], – II cild. Morfolojiya. – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, – 1980, – s.323

³¹ Xəlilov, B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. – II hissə. – Bakı: Nurlan nəşriyyatı, – 2007. – s.221

³² Əliyeva, G.F. Türk dillərində zaman kateqoriyası. – Bakı: Nurlan. – 2010, – s.169

tədqiq olunmuşdur.

“Nəqli keçmiş zamanın məna xüsusiyyəti” adlı yarım bölmədə *-miş⁴*, *-ib⁴* şəkilçili nəqli keçmiş zamanın aşağıdakı məna xüsusiyyətləri araşdırılır:

1) *Nəticə xüsusiyyəti*. Keçmişdə icra olunmuş hər hansı bir hərəkətin indiki zamanda nəticəsini bildirir. Belə ki, nəqli keçmiş zaman üçün hərəkətin nə zaman icra olunmasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Məsələn: *Eşəgi dügünə oqumuşlar*: “*Ya su yoxdur, ya odun yox*” *demiş³³*.

2) *Atalar sözləri ilə ifadəsi*. Şühudi keçmiş zaman kimi nəqli keçmiş zaman forması da folklorda, xüsusilə də, atalar sözləri, zərbi-məsəllərdə icra olunmuş hərəkətləri ifadə edir. Məsələn: *Atalar “Babam öldi, iş başına düşmüş”*; “*anam öldi, öksüz olmuşsan*” *demişlər*; “*oğlum öldi, yurəginə oq toqunmuş*” *demişlər*; *amma “qızın öldi, xərcdən qurtulmuşsan*” *demişlər*; “*övrətim öldi, döşəgin yeniləmiş*” *demişlər³⁴*.

3) *Şahidlik xüsusiyyəti*. *-miş⁴*, *-ib⁴* şəkilçili nəqli keçmiş zaman formasının məzmununda bəzən şahidlik dərəcəsi özünü göstərir. Məsələn: *İlk sonanı uçmaqda görmüşlər³⁵*.

4) *Ardıcılıq xüsusiyyəti*. Adından da göründüyü kimi, bu məna xüsusiyyəti ardıcıl olaraq bir-birini izləyən hal və ya hərəkətləri ifadə edir. Məsələn: *Ərənlər tağa yürü demiş, yürüməmiş, kəndüləri yürümüş³⁶*.

5) *Qeyri-müəyyən zaman xüsusiyyəti*. Bu məna xüsusiyyəti hal və ya hərəkətin qeyri-müəyyən keçmişdə icra olunduğunu göstərir. Məsələn: *Ərənlər nəqdə dua qılmışlar³⁷*.

6) *Nəqlətmə xüsusiyyəti*. Adından göründüyü kimi, nəqli keçmiş zaman formasında olan feillərin böyük əksəriyyəti hal və ya hərəkətləri nəqlətmə yolu ilə ifadə edir. Məsələn: *Tərziyə köç*

³³ Oğuznamə /tərtib edəni, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə.

– Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. – 2006. – s.31

³⁴ Yənə orada. – s.21

³⁵ Yənə orada. – s.25

³⁶ Oğuznamə /tərtib edəni, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə.

– Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. – 2006. – s.59

³⁷ Yənə orada. – s.45

*demışlər, sindusun belinə sokmuş, arşının əlinə almış*³⁸.

7) *Dinamiklik xüsusiyyəti*. Şühudi keçmiş zaman formasında olduğu kimi nəqli keçmiş zaman formasında da bu mənə çaları hərəkətin dinamikliyini bildirir. Məsələn: *Ər ölmüş, qanun ölməmiş*³⁹; *Oğlana uyan qoca olmuş*⁴⁰.

II fəslin ikinci bölməsi “**İndiki zamanın mənə xüsusiyyətləri**” adlanır. Feilin indiki zaman forması qrammatik mənə ifadə etməklə bərabər, həm də müxtəlif üslubi və mənə xüsusiyyətlərinə malikdir.

“Oğuznamə”də feilin indiki zaman formasının aşağıdakı mənə çalarını araşdırılır:

1) Danışiq vaxtı ilə bilavasitə tam uyğunluq təşkil etməklə bərabər, hal və ya hərəkət subyektin ümumi xüsusiyyətlərini ifadə edir. Bu mənə çalarında olan hal və ya hərəkətlər öz mənasına görə hissi və əqli prosesləri bildirən feillərlə ifadə olunur. Məsələn: *sevmək, istəmək, tanımaq, bilmək, xatırlamaq, nifrət etmək, xoşlamaq, başa düşmək* və s. feillər buna misal ola bilər⁴¹. Məsələn: *El sərrafdır: eyüyi – tatluyı bilür; El qarağuyı ənsəsindən bilür*.

2) “Danışiq vaxtı ilə tam uyğunluq təşkil edən feil, eyni zamanda, uzun dövrlərə, həm keçmiş, həm də müəyyən dərəcədə gələcək zamana aid olan ümumi halları ifadə edir”⁴². Məsələn: *Atalar sözün dutmıyan yabana atılır*⁴³;

3) Danışiq vaxtı ilə bilavasitə əlaqədar olmayan, eyni zamanda subyektə aid peşə və ya sənətlə, habelə vərdişlə əlaqədar olan ümumi hal və hərəkətləri ifadə edir. Məsələn: *Oq atanın gündə bucuq ziyanı olur*⁴⁴.

4) “Subyektin sürəklı xarakterdə olan vaxtaşırı hal və ya

³⁸ Oğuznamə /tərtib edəni, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə.

– Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. – 2006. – s.81

³⁹ Yənə orada. s.39

⁴⁰ Yənə orada. – s.43

⁴¹ Axundov, A.A. Feilin zamanları.– Bakı: ADU nəşri. – 1961, – s.75

⁴² Axundov, A.A. Feilin zamanları.– Bakı: ADU nəşri. – 1961, – s.76

⁴³ Oğuznamə /tərtib edəni, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə.

– Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. – 2006. – s.21

⁴⁴ Oğuznamə /tərtib edəni, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə.

– Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. – 2006.– s.61

hərəkətləri. Bu mənə xüsusiyyətlərinə malik olan indiki zamanlı feillə ifadə olunmuş xəbəri olan cümlələrdə, bir qayda olaraq, ya “bəzən”, “hərdən” və s. zaman zərfləri, yaxud da “gah... gah” bağlayıcıları işlədilir”⁴⁵. Məsələn:

*Gələcək nəsnə gəlür çariü naçar,
Gərək könlüni sən gen dut, gərək tar*⁴⁶.

Buradakı “gərək” sözünü asanlıqla “bəzən”, “hərdən” zaman zərfləri ilə əvəz etmək olur.

5) Danışiq vaxtı ilə bilavasitə əlaqədar olmayan bu mənə çaları hal və ya hərəkətin müəyyən zamanla əlaqədar olduğunu göstərən indiki zaman bəzi zaman zərflikləri ilə ifadə olunur. Məsələn: *Şimdiki zamanda şərrə uğramayım deyirsən, xeyirdən qaç*⁴⁷.

6) “İndiki zaman danışılan vaxtdan əvvəl olmuş bir əhvalatın və ya hadisənin hekayətində işlədilir. Belə hadisələr istər bir gün əvvəl, istərsə də min illər əvvəl olmuş olsun, o indiki zamanda, hətta az qala danışiq vaxtında baş vermiş hadisələr kimi nəql olunur”⁴⁸. Məsələn: *Atlas dəpişsə, arada eşşək ölür*⁴⁹.

7) İndiki zamanın ifadə etdiyi mənə xüsusiyyətlərindən biri də danışiq vaxtı ilə əlaqədar olmayan hal və ya hərəkətin, təbiət və müəyyən şəraitin təsvir edilməsidir. Bu mənə xüsusiyyətləri özünü daha çox şeirdə göstərir. Məsələn: *Ötdüğün eşəki atdan keçirmə*⁵⁰.

9) Danışiq vaxtı ilə bilavasitə əlaqədar olmayan indiki zaman bəzi hallarda cümlənin ümumi məzmunundan asılı olaraq məzmunca konkretləşir. Bu mənə çaları ən çox feili bağlama tərkibli cümlələrdə (-alı, -əli; -andə, -əndə; -a, -ə; -caq, -cək və s. şəkilçiləri) və bəzi zaman budaq cümləli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində özünü göstərir. Məsələn: *Kişi qocalıcaq buzağu gütdürürlər*⁵¹.

Buradakı “qocalıcaq” feili bağlaması vasitəsi ilə məzmun

⁴⁵ Axundov, A.A. Feilin zamanları.– Bakı: ADU nəşri. – 1961. – s.78

⁴⁶ Oğuznamə /tərtib edəni, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə. – Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. – 2006. – s.147

⁴⁷ Yenə orada. – s.113

⁴⁸ Axundov, A.A. Feilin zamanları.–Bakı: ADU nəşri. – 1961. –s.80

⁴⁹ Yenə orada. – s.30

⁵⁰ Axundov, A.A. Feilin zamanları.–Bakı: ADU nəşri. – 1961. –s.31

⁵¹ Oğuznamə /tərtib edəni, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə. – Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. – 2006. –s.150

daha çox konkretləşir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, *-a*, *-ə* və *-caq*, *-cək* şəkilçiləri XVI əsrə qədər məhsuldar şəkilçi kimi işlənmişdir.

10) Danışığ vaxtı ilə bilavasitə əlaqədar olmayan indiki zamanın məna xüsusiyyətlərindən biri də danışığ vaxtı üçün real olmayan, lakin hadisələrin məntiqi nəticəsi olan hal və ya hərəkətləri ifadə etməkdən ibarətdir:

Ökü z buynuzlu inək südsüz olur,

*Inək buynuzlu öküz gücsüz olur*⁵².

II fəslin üçüncü bölməsi “**Gələcək zamanın məna xüsusiyyətləri**” adlanır. Bu bölmə “**Qəti gələcək zamanın məna xüsusiyyətləri**” və “**Qeyri-qəti gələcək zamanın məna xüsusiyyətləri**” adlı iki yarım bölmədən ibarətdir.

“**Qəti gələcək zamanın məna xüsusiyyətləri**” adlı yarım bölmədə aşağıdakı məna xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilir:

1) *Qətilik xüsusiyyəti*. Bu məna xüsusiyyəti hər hansı bir hərəkətin icrasının qəti olduğunu və bu hərəkətin icrasına heç bir şübhə olmadığını ifadə edir. Məsələn: *Biz də atamızın sözüündən çıxmayacağıq*⁵³;

2) *Müəyyən gələcək zaman bildirmək xüsusiyyəti*. Qəti gələcək zaman bir çox hallarda hal və ya hərəkətin müəyyən gələcək zamanda icra olunacağını göstərir. Bu müəyyənlik əksər hallarda cümlənin zaman zərfliklərinin köməyi ilə ifadə olunur:

*Biz öz elçilərimizin ardınca həmin anda gələcəyik*⁵⁴.

3) *Dinamiklik xüsusiyyəti*. Bu məna xüsusiyyəti hərəkətin dinamikasını bildirir. Qəti gələcək zamanda olan bütün feillər hərəkətlik ifadə edirlər. Məsələn: *Onun gözəl sözləri, deyimləri və haqqında gözəl hekayətlər çoxdur və bunlar haqda ayrıca deyiləcəkdir*⁵⁵.

4) *Şərtlilik xüsusiyyəti*. Hərəkətin icra olunub-olunmayacağı meydana gələn müəyyən bir şərtə asılıdır. Məsələn: *Əgər belə olmasa mən səndən uzaq qaçacağam və o biri gəlinlərdən ayrıldığım*

⁵² Oğuznamə /tərtib edəni, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə. – Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. – 2006. – s.29

⁵³ Rəşidəddin, F. “Oğuznamə”. – Bakı: ADN-Poliqrafiya birliyi. – 1982. – s.29

⁵⁴ Rəşidəddin, F. “Oğuznamə”. – Bakı: ADN-Poliqrafiya birliyi. – 1982. – s.21

⁵⁵ Yənə orada. – s.43

*kimi səndən də ayrılacağam*⁵⁶.

5) *Ardıcillıq xüsusiyyəti*. Qəti gələcək zaman bəzən gələcəkdə ardıcıl icra olunacaq iş, hal və hərəkəti bildirir. Məsələn: *Orada isfahanlılar əzilib basılacaqlar və geri qaçacaqlar*⁵⁷.

“**Qeyri-qəti gələcək zamanın məna xüsusiyyətləri**” adlı yarım bölmədə aşağıdakı məna xüsusiyyətləri araşdırılır:

1) *Şərtlilik xüsusiyyəti*. Bu məna xüsusiyyətində hərəkətin icra olunub-olunmayacağı meydanda olan müəyyən bir şərtədən asılıdır. Məsələn: *Acın könlü toyarsa, gözi toymaz*⁵⁸.

2) *Qeyri-müəyyən gələcək zamanı bildirmək xüsusiyyəti*. Bu məna xüsusiyyəti bir sıra hallarda qeyri-qəti gələcək zamanda olan hərəkətin qeyri-müəyyən gələcək zamanda icrasını bildirir. Bu qeyri-müəyyənlik çox vaxt cümlədə qeyri-müəyyən gələcək zaman bildiren zaman zərfliklərinin köməyi ilə meydana çıxır.

3) *Mümkünlük xüsusiyyəti*. “Qeyri-qəti gələcək zaman bəzi hallarda hal və ya hərəkətin icrasının qeyri-qəti, qeyri-müəyyən bir şərtlə əlaqədar olduğunu göstərməkdən daha çox, onun mümkün olduğunu, imkan daxilində olduğunu ifadə edir. Məsələn: *Üşümüş yilani qoynuna qoyma, isincaq səni soqar*⁵⁹.”

4) *Qarşılaşdırma xüsusiyyəti*. Bu məna xüsusiyyətində qeyri-qəti gələcək zamanda olan hal və ya hərəkətlər bəzən bir-biri ilə qarşılaşdırılır. Əsasən, eyni cümlədə həm *-ar*, *-ər* qeyri-qəti gələcək zamanın təsdiq, həm də *-maz*, *-məz* inkar forması birlikdə işlənir. Məsələn: *Atdan düşən ölməz, eşəkdən düşən ölər*⁶⁰.

“**Oğuznamə**” də feilin zamanlarının sintaktik və üslubi xüsusiyyətləri” adlı III fəsil üç bölmədən ibarətdir: Birinci bölmə “**Nəqli keçmiş zamanın sintaktik xüsusiyyətləri**” adlanır. Bu zamanın sintaktik xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1) Mübtədə vəzifəsində çıxış edir. Məsələn: *Oqumuşlar*

⁵⁶ Rəşidəddin, F. “Oğuznamə”. –Bakı: ADN-Poliqrafiya birliyi. –1982. –s.11

⁵⁷ Yənə orada. – s.33

⁵⁸ Oğuznamə /tərtib edəni, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə. – Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. – 2006. – s.57

⁵⁹ Yənə orada. – s.58

⁶⁰ Oğuznamə /tərtib edəni, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə. – Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. – 2006. –s.288

könüllü olur⁶¹.

2) Bir cümlənin içərisində həm mübtəda, həm də tamamlıq vəzifəsində işləyə bilər. Məsələn: *Tadanmış qudurmuşdan artıqdır*⁶².

Göründüyü kimi, “*tadanmış*” feili sifəti substantivləşərək cümlədə mübtəda “*qudurmuşdan*” feili sifəti isə tamamlıq vəzifəsində çıxış edir.

3) Xəbər vəzifəsində çıxış edir. Məsələn: *Eşəgi dügiünə oqumuşlar*: “*Ya su yoqdur, ya odun yoq*” *demiş*⁶³.

4) Təyin vəzifəsində çıxış edir. Məsələn: *Ölmüş evin rızğı öləcək evə qoyulur*⁶⁴.

III fəslin birinci bölməsi “**Keçmiş zamanın üslubi xüsusiyyətləri**” adlı yarım bölmədən ibarətdir. Bu yarım bölmədə keçmiş zamanın üslubi xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1) Şühudi keçmişin nəqli keçmiş zamanı əvəz etməsi. Məsələn: *Gögdən dörd kitab **endi**, beşinci kötək*⁶⁵.

2) İndiki zaman formasının şühudi keçmiş zamanı əvəz etməsi. Məsələn: *Oğlan evləncək “Bəg **oldum**” sanur*⁶⁶.

3) Qeyri-qəti gələcək zamanın nəqli keçmiş zamanı əvəz etməsi. Məsələn:

*Qurda “Boynun neçün yoğundur?” **demişlər**,
“İşüm kimsəyə inanmazın” **demiş**.*⁶⁷

4) Şəkilçinin ixtisara uğraması. Bədi dildə bəzən üslubdan asılı olaraq şəxs sonluqları və ya şəkilçilərin saitləri ixtisar olunur. Bizcə, bu xüsusiyyəti də keçmiş zamanın üslubi xüsusiyyətlərinə daxil etmək olar.

III fəslin ikinci bölməsi “**İndiki zamanın sintaktik xüsusiyyətləri**” adlanır. İndiki zamanın sintaktik xüsusiyyətləri

⁶¹ Oğuznamə /tərtib edəni, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə.
– Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. – 2006. –s.41

⁶² Yenə orada. –s.125

⁶³ Yenə orada. –s.31

⁶⁴ Yenə orada. –s.39

⁶⁵ Yenə orada. – s.157

⁶⁶ Yenə orada. – s.24

⁶⁷ Oğuznamə /tərtib edəni, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə.
– Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. – 2006.–s.141

aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1) İndiki zaman feillərlə ifadə olunaraq xəbər vəzifəsində çıxış edir. Məsələn: *Çoban ata binəcək kəndüzünü bağ sanur*⁶⁸.

2) İndiki zaman ol(maq) sözü ilə işlənə bilər. Məsələn: *Adəm oğlanı yaşadıqca canı tatlı olur*⁶⁹.

Ümumiyyətlə, tədqiq olunan S.Əlizadənin tərtib etdiyi “Oğuznamə” də feillərin təxminən 60%-i yalnız *ol(maq)* köməkçi feilinin vasitəsi ilə ifadə olunur.

3) Cümlədə tamamlıq vəzifəsində çıxış edir. Məsələn: *Nə qədər bilürsən, bir bilürə tanış*⁷⁰.

4) Cümlədə mübtədə vəzifəsində çıxış edir. Məsələn: *Uyur ardınca oyanuq olur*⁷¹.

5) Cümlədə tərzi-hərəkət zərfliyi vəzifəsində işlənmişdir. Məsələn: *Qara qayğulu vaqiə gördüm, yumruğumda talbınan şahin bənim quşumu alur gördüm, göydən ildirəm ağ-ban evim üzərinə şaqır gördüm, düm qara pusarıq ordumun üzərinə tökülür gördüm, qarğu kibi qara saçım uzanır gördüm, uzanuban gözümü örtər gördüm, biləgimdən on barmağımı qanda gördüm*⁷².

III fəslin ikinci bölməsində “**İndiki zamanın üslubi xüsusiyyətləri**” belə qruplaşdırılır.

1) *-r* formantı vasitəsi ilə ifadə olunur. E.İ.Əzizov⁷³ *-r* formantının həm indiki, həm də gələcək zaman məzmununu ifadə edə bildiyini qeyd etmişdir.

Aşağıdakı nümunələrdə *-r* formantı indiki zaman məzmununu ifadə edir:

*Ac ilə dost olayım dersən, qarnın doyrur*⁷⁴.

⁶⁸ Oğuznamə /tərtib edəni, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə. – Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. – 2006. –s.39.

⁶⁹ Yenə orada. –s.33

⁷⁰ Yenə orada. –s.165

⁷¹ Yenə orada. – s.43

⁷² Kitabi-Dədə Qorqud / tərt.edən. S.Əlizadə. –Bakı: Öndər Nəşriyyat, –2004. –s.40

⁷³ Əzizov, E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. –Bakı: BDU nəşriyyatı, – 1999. –s.190-207

⁷⁴ Oğuznamə /tərtib edəni, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə. – Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. – 2006. –s.22

-r formantı haqqında D.Q.Tumaşevanın fikirləri diqqəti cəlb edir. Müəllif yazır: “-p//*mac* forması türk dillərində ən qədim dövrlərdən mövcud olan şəkilçidir, indiki, gələcək və keçmiş zamana qarşı qoyulan zamanı ifadə edirdi. Zaman keçdikcə -p//*mac* forması tatar dilində və digər türk dillərində yalnız gələcək zaman mənası ifadə etdi. İndiki zaman mənası isə yalnız qalıq şəklində müşahidə olunur və daha çox üslubi funksiya daşıyır”⁷⁵.

2) Qeyri-qəti gələcək zaman indiki zaman məzmununu ifadə edir. Məsələn:

*Şimdiki zamanda asıl **anılmaz**, altun – incü **anılır***⁷⁶.

3) -a, -ə şəkilçisi vasitəsi ilə indiki zaman məzmununu ifadə olunur. Məsələn: *Vay ol kişiyə kim, Tanrıdan **qorqmaya***⁷⁷.

Burada asanlıqla (*qorqmaya – qorqmur, bilməyə - bilmir*) -a, -ə şəkilçisini -ir, -ir, -ur, -ür indiki zaman şəkilçisi ilə əvəz etmək olur.

III fəslin üçüncü yarımbölməsi “**Qəti gələcək zamanın sintaktik xüsusiyyətləri**” adlanır və sintaktik xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1) -acaq² şəkilçisi feillərin sonuna əlavə edilərək, cümlədə feili sifətin substantivləşməsi kimi çıxış edir. Məsələn: ***Verəcək ucundan alacaq bulmadım***⁷⁸.

2) -acaq² şəkilçisi omonim şəkilçidir. Bu şəkilçi hər üç şəxsin tək və cəmində mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edərək feili sifət vəzifəsində işlənir. Məsələn: ***Öləcək oğlan bəllüdür***⁷⁹.

III fəslin üçüncü yarımbölməsi “**Qəti gələcək zamanın sintaktik xüsusiyyətləri**” adlanır. Bu bölmə “**Qeyri-qəti gələcək zamanın sintaktik xüsusiyyətləri**” və “**Gələcək zamanın üslubi xüsusiyyətləri**” adlı iki yarımbölmədən ibarətdir.

“**Qeyri-qəti gələcək zamanın sintaktik xüsusiyyətləri**” adlı

⁷⁵ Тумашева, Д.Г. Татарский глаголь. Издательство Казанского Университета, –1986, –s.60

⁷⁶ Oğuznamə /tərtib edəni, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə. – Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. – 2006. –s.113

⁷⁷ Yenə orada. – s.168

⁷⁸ Yenə orada. –s.168

⁷⁹ Oğuznamə /tərtib edəni, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə. – Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. – 2006. – s.52

yarımbölmədə məsələlərə diqqət yetirilir:

1) $-ar^2$ şəkilçisi feili sifət əmələ gətirir. Məsələn: *Bitməz iş olmaz*⁸⁰.

2) Cümlədə feili sifətin substantivləşməsi kimi işlənir. Məsələn: *Eyü alan aldanmaz, yaramaz alan aldanur*⁸¹.

3) Cümlədə tamamlıq vəzifəsində işlənir.

4) Cümlədə zaman zərfliyi vəzifəsində işlənir. Məsələn:

Bitər sənin otların Qazılıq dağı,

Bitər ikən bitməz olsun.

Qaçar sənin keyiklərin, qazılıq dağı,

*Qaçar ikən qaçmaz olsun, daşa dönsün!*⁸²

“**Gələcək zamanın üslubi xüsusiyyətləri**” adlı yarımbölmədə bu zamanın üslubi xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1) İndiki zaman və qeyri-qəti gələcək zaman bir yerdə işlənərək ümumi zaman mənasını ifadə edir. Məsələn: *Ataların sözü Qurana girməz, amma Quran yanında yalın-yalın yalışıur*⁸³.

2) $-r$ formantı vasitəsi ilə qeyri-qəti gələcək zaman məzmunu ifadə olunur. Bu hal özünü demək olar ki, yalnız bədii əsərlərin dilində göstərir. Müasir ədəbi dilimizdə $-r$ formantı demək olar ki, istifadə olunmur. Lakin tədqiq etdiyimiz S.Əlizadənin tərtib etdiyi “Oğuznamə”də bu formant geniş şəkildə işlənmişdir. Məsələn: *El eybin sana söyləyən sənin eybini də elə söylər*⁸⁴.

3) $-ır^4$ indiki zaman, $-ar^2(-maz^2)$ qeyri-qəti gələcək zaman və $-a$, $-ə$ şəkilçiləri eyni nümunədə işlənə bilir. Məsələn: *Dostluq varduğunca bərkişür, məgər içində çürüüglügi ola*⁸⁵.

Tədqiq olunan “Oğuznamə”lərin dilində bu üslubi xüsusiyyətə rast gəlmədik.

⁸⁰ Oğuznamə /tərtib edəni, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə. – Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. – 2006. – s.52. – s.75

⁸¹ Yənə orada. – s.37

⁸² Kitabı-Dədə Qorqud / tərt.edən. S.Əlizadə. –Bakı: Öndər Nəşriyyat, – 2004. – s.32

⁸³ Oğuznamə /tərtib edəni, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə. – Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. – 2006. – s.121

⁸⁴ Oğuznamə /tərtib edəni, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə. – Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. – 2006. – s.24

⁸⁵ Yənə orada., – s.97

4) *-a, -ə* şəkilçisi ilə ifadə olunur. Məsələn: *Ölmə eşəçigüm, yonca bitə, yiyəsən*⁸⁶.

İlk nümunəyə nəzər yetirək: *Ölmə eşşəyim, yonca bitər, yeyərsən* (*bitə=bitər//yeyəsən=yeyərsən*). Bu cümlədəki feilləri asanlıqla qeyri-qəti gələcək zamanla əvəz etmək olur. Müasir dövrümüzdə də, biz hər hansı bir işin icrasını uzun müddət gözləməli olduqda – *Ölmə eşşəyim, ölmə* ifadəsini işlədirik. Bu atalar sözünün mənası həmin işin nə zaman icra olacağına bəlli olmadığını, qeyri-qətiliyini ifadə edir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatdan əldə edilmiş elmi qənaətlər ümumiləşdirilmişdir.

1) *-dt⁴* şəkilçili şühudi keçmiş zamanın dialektlərində işlənən *-li, -ni, -mi, -zi, -sı* fonetik variantlarından tədqiq olunan yazılı abidələrin dilində ümumiyyətlə istifadə olunmamışdır. Demək ki, *-dt⁴* şühudi keçmiş zaman şəkilçisi tarixən sabit bir fonetik tərkibə malik olmuşdur.

Tədqiq olunan əsərlərdə *-miş⁴* nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin də fonetik variantları işlənməmişdir. Təsdiq forması ilə müqayisədə inkar forması çox az işlənmişdir.

2) *-ib⁴* nəqli keçmiş zamanın tarixi forması olan *-iban⁴* şəkilçisi, və *-ip⁴* fonetik variantlarından S.Əlizadənin tərtib etdiyi “Oğuznamə” və “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidələrində az da olsa işlənmiş, F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”si və Ə.Bahadır xanın “Şəcərəi-Tərakimə” əsərlərində isə istifadə olunmamışdır. “Oğuznamə”də *-ib⁴* nəqli keçmiş zamanın inkar forması işlənməmişdir. *-ib⁴* nəqli keçmiş zaman şəkilçisi nəslə yazılmış əsərlərə nisbətən nəzmlə yazılmış əsərlərdə daha çox işlənib.

3) Tədqiq olunan “Oğuznamə”lərdə keçmiş zamanın mürəkkəb formalarından istifadə olunmuşdur. Z.İ.Budaqovanın tədqiqatında göstərilən qəti gələcəkli keçmiş və davamlı keçmiş zaman növləri işlənməmişdir.

idi, imiş, isə köməkçi hissəcikləri zaman şəkilçilərindən sonra gəldikdə keçmiş zamanın mürəkkəb növünü, feilin şəkillərindən sonra gəldikdə şəkil formasının mürəkkəb növünü düzəldir.

⁸⁶ Oğuznamə /tərtib edəni, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə. – Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. – 2006. – s.48

4) Müasir Azərbaycan ədəbi dilində feilin indiki zamanı - $ır^4$ şəkilçisi vasitəsi ilə düzəlidir. Lakin S.Əlizadənin tərtib etdiyi “Oğuznamə” və “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsində $-ır$ əvəzinə $-ur$, $-ir$ əvəzinə $-ür$ formasında işlənən qalın və incə saıtlərin bir-birini əvəz etməsinə aid nümunələr olduqca çox işlənmişdir.

Həm “Oğuznamə”, həm də “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidələrinin dilində indiki zamanın inkar formasının şəkilçisindən istifadə olunmayıb. Ə.Bahadır xan və F.Rəşidəddinin yazılı abidələrində isə bizim bu gün şifahi danışq dilində istifadə etdiyimiz $-mur^4$ inkar forması işlənmişdir.

5) $-r$ formantı, $-ır^4$ indiki zaman, $-ar^4$ qeyri-qəti gələcək zaman və $-ay$, $-əy$ şəkilçiləri də sinonimlik xüsusiyyətinə malik olmuş, yəni həm indiki, həm də qeyri-qəti gələcək zaman mənalarını ifadə etmişdir.

6) $-acaq$, $-əcək$ qəti gələcək zaman şəkilçisi müasir Azərbaycan ədəbi dilində məhsuldar bir şəkilçi kimi işlənir. Lakin həm S.Əlizadənin tərtib etdiyi “Oğuznamə”, həm də “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidələrində yalnız bir nümunədə $-acaq$, $-əcək$ şəkilçilərindən istifadə olunmuşdur.

Nəzmlə yazılmış bu əsərlərdən fərqli olaraq, nəsrə yazılmış olan Ə.Bahadır xanın “Şəcəri-Tərakimə” və F.Rəşidəddin “Oğuznamə”sində isə $-acaq$, $-əcək$ şəkilçilərindən geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Demək ki, nəsr ilə yazılmış əsərlərdə bu şəkilçi daha geniş işlənmə tezliyinə malik olub.

Ə.Bahadır xanın “Şəcəri-Tərakimə və F. Rəşidəddin “Oğuznamə”sində qeyri-qəti gələcək zamanın $-maz$, $-məz$ inkar formasının tarixi variantı $-mar$, $-mər$ şəkilçisindən də istifadə olunmuşdur. Məlumdur ki, $-mar$, $-mər$ qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisinin inkar forması müasir ədəbi dilimizdə ümumiyyətlə işlənmir.

7) $-ır^4$ indiki zaman şəkilçisi və $-ar^2$ qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçiləri digər zaman şəkilçiləri ilə müqayisədə tarixən daha çox işlənmə tezliyinə malik olub. İndiki zaman və qeyri-qəti gələcək zaman bir yerdə işlənərək ümumi zaman mənasını ifadə edib.

8) Şühudi keçmiş zaman nəqli keçmiş zamanı əvəz edə bilib.

9) İndiki zaman şühudi keçmiş zamanın yerində işlənilib.

10) Qeyri-qəti gələcək zaman nəqli keçmiş zamanı əvəz edib.

11) *-a, -ə* şəkilçisi vasitəsi ilə indiki və gələcək zaman məzmununu ifadə olunub.

12) *-ası, -əsi* forması xəbər şəklinin indiki zamanı ilə qəti gələcək zamanı mənasında da işlənib.

13) Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, türk dilində *idi* köməkçi hissəciyi işlənsə də, *imiş, isə* köməkçi hissəciklərindən istifadə olunmur.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı tezis və məqalələrdə əks olunmuşdur.

1. “Oğuznamə”də feilin indiki zamanı // SDU Elmi xəbərlər, –Sumqayıt: –2012. № 3, – s.9-12.

2. “Oğuznamə”də feilin keçmiş zamanı // Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 1(85) – Bakı: – 2013, – s.115-119

3. Feilin indiki zamanı və “Oğuznamə” // Doktorantların və Gənc tədqiqatçıların XVIII Respublika Elmi Konfransının materialları, – Bakı: –2013, –s.61-64

4. Feilin keçmiş zamanı və “Oğuznamə” // Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr edilmiş Gənc tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi Konfransının Materialları, –Bakı: – 2013, – s.432-433

5. Будущее время глаголаи «Огузнаме». Филологические науки. Вопросы теории и практики, –Тамбов: – 2013. №5 (23), с.84-87

6. “Oğuznamə”də feilin indiki zamanının məna xüsusiyyətləri. // SDU Elmi xəbərlər, – Sumqayıt: – 2014, №3, –s.11-18

7. “Oğuznamə”də gələcək zamanın üslubi xüsusiyyətləri // “XXI əsr mədəni paradigması multimədəni aspektdə” Respublika elmi-praktik kafedrasının materialları, – Bakı: –2014, – s.106-107

8.“Oğuznamə”də nəqli keçmiş zamanın sintaktik xüsusiyyətləri // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 92 illiyinə həsr edilmiş VI Beynəlxalq Elmi Konfransının Materialları, –ADU, – 2015, – s.12-14.

9. “Oğuznamə”də nəqli keçmiş zamanın məna xüsusiyyətləri / SDU Elmi xəbərlər, – Sumqayıt: – 2015, № 2, – s.11-16.

10. “Oğuznamə”də indiki zamanın üslubi xüsusiyyətləri // “Kitabi-Dədə Qorqud” və dünya eposçuluq ənənəsi” “Kitabi-Dədə Qorqud”un tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları, –Sumqayıt:– 2015, –s.199-200.

11.“Oğuznamə”də keçmiş zamanın üslubi xüsusiyyətləri //Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 92 illiyinə həsr edilmiş Gənc tədqiqatçıların III Beynəlxalq Elmi Konfransının Materialları, –Bakı: – 2015, – s.923-925.

12. “Oğuznamə”də indiki zamanın sintaktik və üslubi xüsusiyyətləri // Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 93 illiyinə həsr edilmiş Gənc tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi Konfransının Materialları, – Bakı:– 2016, – s.879-880

13. Semantic Features of Future Indefinite tense Form and Oguznames. International Journal of Science and Research, (IJSR), ISSN (Online), – Volume 5 –Issue 7, www/ijsr.net July, – 2016, – pp.1937-1941

14. Keçmiş zamanın üslubi xüsusiyyətləri və “Oğuznamə”. //“Müasir dilçiliyin aktual problemləri”(Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasının 25 illiyinə həsr olunur) mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfrans, –SDU, 24-25 noyabr –2016, –s.161-162.

15. “Oğuznamə”lərdə şühudi keçmiş zamanın məna xüsusiyyətləri // Elmi xəbərlər, –Bakı: – 2019, № 1, –s.12-17.

16. Morphological features of the indefinite tense form in oguznames // Актуальнык проблемы языка и культуры: традиции и инновации, –Арзамас: – 25 ноября, –2019, –с.143-147.

17. Gələcək zamanın morfoloji xüsusiyyətləri. Арзамасский филиал НГУ им. Н.И.Лобачевского //Актуальные проблемы языка и культуры: традиции и инновации. Международная научно-практическая конференция для студентов, магистрантов и педагогов и молодых ученых. –Арзамас: –25 ноября, –2019, – с.143-147.

18. Morphological features of the present tense form in the language of “Oguzname” // Uluslararası Farkındalık Konferansı, –Türkiye: –2020, –p.220-222.

19. Öğrenilen geçmiş zamanın anlamsal özellikleri ve “Oğuznameler” // Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu, –Türkiye: –2020, –s.75-81.



Dissertasiyanın müdafiəsi 30 noyabr 2021 ci il tarixdə saat 13:00 Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az.5008, Sumqayıt şəhəri, 43-cü məhəllə.

Dissertasiya ilə Sumqayıt Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları www.sdu.edu.az rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 28 oktyabr 2021ci il tarixdə zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb:
Kağız formatı:
Həcm: 24313
Tiraj: